

Anna van Lotharingen, vrouw van René van Chalon (1522-1568), een liefhebster van mooie boeken

door

ANNE S. KORTEWEG

Van de zes graven van Nassau, heren van Breda, die in de vijftiende en zestiende eeuw het kasteel van Breda hebben bewoond, hebben er vijf boeken nagelaten. Alleen over het boekenbezit van de eerste Nassau, de uit de Dillenburg in Duitsland afkomstige Engelbert I, die in 1402 trouwde met de erfdochter van de heerlijkheid Breda, Johanna van Polanen, is niets bekend. Van elk van de overige vijf, Jan IV, Engelbert II, Hendrik III, René van Chalon en Willem van Oranje, zijn boeken bewaard gebleven. Jan IV, en zijn echtgenote Maria van Loon beheerden zowel de Nederlandse als de Duitse bezittingen van de Nassaus, en verbleven afwisselend in Breda en op de Dillenburg. Het kan dan ook geen verbazing wekken dat de vijftien boeken die uit hun bezit bekend zijn, voor de helft Nederlands en voor de helft Duits zijn. Zowel hun zoon Engelbert II als hun kleinzoon Hendrik III werden aan het Bourgondische hof te Brussel Franstalig opgevoed. Beiden werden aangestoken door de daar heersende boekenliefde voor luxueus uitgevoerde handschriften in groot formaat, met ridderromans en historische werken in het Frans. Van Engelbert II zijn nog twaalf handschriften bekend, die herkenbaar zijn aan het wapen of het devies dat hij erin liet aanbrengen. Daarnaast zijn er nog 25 prachtige Franstalige handschriften waarvan niet bekend is of ze door Engelbert II of door zijn neef en opvolger Hendrik III zijn aangeschaft. Toen deze laatste in 1504 zijn oom opvolgde, was de tijd van het handgeschreven boek voorbij, en hij heeft zelf geen handschriften meer laten vervaardigen. De oudere handschriften behielden echter wel hun waarde als prestigieus bezit. Van Hendrik is dan ook bekend dat hij een deel van de bibliotheek van de Bourgondische edelman Philips van Kleef kocht, en dat hij veertien fraaie handschriften als geschenk aan de keurvorst van Saksen stuurde. Hendriks zoon, de jonggestorven René van Chalon, zal uitsluitend gedrukte boeken bezeten hebben, die echter niet bewaard zijn. Wel zijn van hem en zijn vrouw, Anna van Lotharingen, twee op perkament uitgevoerde handschriftjes bewaard, waarvan een met liefdesgedichten en het andere met een genealogie van het geslacht Nassau. De bibliotheek van René's neef en opvolger Willem van Oranje is wel ten dele bewaard gebleven. Tijdens een verblijf in Parijs in 1559 kocht hij 48 gedrukte boeken, die hij in mooie banden met zijn wapen liet inbinden. Een twintigtal van deze werken is enkele jaren geleden in Berlijn weer opgedoken, zodat we ons een goed idee kunnen vormen over wat een jonge prins in die tijd in zijn kast moest hebben staan.¹

Bij elkaar genomen kan uit het bezit van de Nassaus uit de vijftiende en zestiende eeuw een totaal van meer dan 150 handschriften en gedrukte werken worden aangetoond. Men kan echter zonder meer aannemen dat de oorspronkelijke omvang

veel groter is geweest. Het boekenbezit van de heren van Breda heeft door de eeuwen heen een ongemeen wisselvallig lot gekend, waarbij schenkingen en verkoop, confiscatie en roof voor verspreiding en teloorgang zorgden. Van het genoemde bezit van 150 boeken zijn er thans nog slechts 51 aanwezig in de erfgenaam van de bibliotheek van de Oranje-Nassaus, de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Meer dan 75 raakten verspreid over bibliotheken in geheel Europa en 26 zijn verloren gegaan en alleen uit archiefstukken bekend. In dit artikel zal worden ingegaan op een nog weinig bekende aderlating, die plaatsvond in 1545 toen Anna van Lotharingen, na het overlijden van haar echtgenoot René van Chalon, als weduwe een kwart van de inboedel van diverse paleizen, en daarmee van het boekenbezit, kreeg toegewezen. Daarnaast zal aandacht worden besteed aan wat verder bekend is van deze eerste prinses van Oranje, die niet alleen een grote liefde voor handgeschreven en gedrukte boeken koesterde maar ook een uitgelezen smaak voor kunst had.

Hendrik III van Nassau (1487-1538) was drie maal getrouwd, maar had alleen uit zijn tweede huwelijk met Claudia van Chalon een zoon, de in 1519 geboren Rhenus of René van Nassau.² Deze groeide aanvankelijk op zonder ouders; zijn moeder stierf al in 1521 en zijn vader vertrok, in zijn hoedanigheid van eerste kamerheer van Karel V, het daarop volgende jaar met de keizer naar Spanje, waar hij acht jaar zou blijven. De jonge René werd samen met enkele adellijke leeftijdsgenootjes opgevoed op het kasteel van Breda, waarover zorgvuldig verslag gedaan werd aan zijn vader in Spanje.³ Toen in 1530 zijn oom Philibert van Chalon, de broer van zijn moeder Claudia, kinderloos stierf, erfde de elfjarige René diens omvangrijke goederen in de Franche-Comté – met name de aanzienlijke inkomsten uit de zoutmijnen van Salins –, de Dauphiné en de Provence, en verder het prinsdom Orange in Zuid-Frankrijk.⁴ Dit laatste stelde als gebied niet veel voor en door veelvuldige bezettingen door de Fransen zou het bezit ervan voortdurend onzeker blijven. Als soeverein staatsje verschaftte het de drager van de daarbij horende titel, prins van Oranje, echter een plaats onder de hoogste adel van Europa. In navolging van een bepaling in het testament veranderde René hierna zijn naam ‘van Nassau’ in ‘van Chalon’ en nam hij het devies ‘Je maintiendrai, Chalon’ aan.⁵

Eenmaal volwassen geworden doorliep René eenzelfde schitterende carrière als de hem voorgaande heren van Breda. Vanaf zijn achttiende was hij in dienst van de keizerlijke legers en nam hij deel aan de oorlogen tegen Frankrijk en Gelre. Na de dood van zijn vader in 1538 volgde hij deze op in de Nederlandse bezittingen van de Nassaus. Reeds in 1533 had Hendrik III een overeenkomst gesloten met Antoine le Bon, de hertog van Lotharingen, over een huwelijk van René met diens dochter Anna. Het zou echter nog tot 1540 duren voor dit huwelijk tot stand kwam.⁶ In datzelfde jaar werd René tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht benoemd en werd hij opgenomen in de prestigieuze Orde van het Gulden Vlies. Drie jaar later wist hij de tegenstand van Gelre definitief te breken en aansluitend benoemde Karel V hem eveneens tot stadhouder van Gelre en Zutphen. In een veldtocht tegen Frankrijk raakte hij echter op 14 juli 1544 bij de belegering van St. Dizier zwaar gewond, en stierf hij de volgende dag, vijfentwintig jaar oud. Kort tevoren had hij bij testament zijn elfjarige neefje Willem, de oudste zoon van Willem de Rijke van Nassau-Dillenburg, de broer van zijn vader, tot universeel erfgenaam benoemd.⁷

René's echtgenote, Anna van Lotharingen, werd op 22 juli 1522 te Bar-le-Duc geboren als dochter van hertog Antoine le Bon van Lotharingen en Bar en Renée de Bourbon de Montpensier.⁸ Zij bracht haar jonge jaren grotendeels door op het kasteel van Poussy in de Barrois, maar verder zijn er geen gegevens over haar jeugd bekend. Zij moet een aantrekkelijke jonge vrouw geweest zijn, want toen de Engelse koning Hendrik rond 1538 op zoek was naar een nieuwe echtgenote, liet hij door zijn hofschilder Hans Holbein de Jongere niet alleen een portret van Anna van Kleef maken, de vrouw die kortstondig zijn vierde echtgenote zou worden, maar ook van Anna van Lotharingen, een portret dat overigens niet bewaard is gebleven.⁹ Het huwelijk tussen Anna en René de Chalon werd op 22 augustus 1540 in Bar-le-Duc voltrokken en om de plechtigheid luister bij te zetten organiseerde haar broer François daar en vervolgens in Nancy verschillende toernooien, feesten op het water, en een mommerie, een gemaskerd bal. Vervolgens trok het paar in september naar het hof in Brussel, waar eveneens talrijke feesten volgden, en hield het op 8 oktober zijn 'blijde inkomste' in Breda. Terwijl René bij voortduring afwezig was als legeraanvoerder van Karel V in de oorlogen tegen Gelre en Frankrijk, verbleef Anna grotendeels op het kasteel te Breda en in de stadspaleizen van de Nassaus te Brussel en te Diest. Ze kreeg in maart 1544 een dochtertje, Maria, dat echter al na drie weken stierf.

Na het overlijden van René kreeg Anna het stadspaleis te Diest als weduwegoed toegewezen. In bestuurlijke zaken was ze in die stad vertegenwoordiger van Willem van Oranje, en nam soms deel aan de schepenmaaltijd. Zij was beschermvrouwe van de diverse gilden en van de Rederijkerskamers 'De Lelie' en 'De Christusogen'. De meeste tijd verbleef ze echter aan het hof van de landvoogdes Maria van Hongarije te Brussel en vergezelde deze enkele keren naar de Rijksdag in Augsburg. In 1548 hertrouwde ze met de veel oudere Philippe de Croy, hertog van Aerschot (1496-1549). Deze overleed echter binnen een jaar, waarna Anna nog postuum een zoon ter wereld bracht, Charles Philippe de Croy, genoemd naar zijn peetvaders keizer Karel V en diens zoon Philips, de latere koning Philips II. Verder bracht zij lange periodes door bij haar schoonzuster Christina van Denemarken, de vrouw, en sinds 1545 de weduwe van haar broer François in Nancy. Zij stond haar onder meer bij toen koning Hendrik II van Frankrijk in 1552 Lotharingen overviel, Christina als Regentes afzette en haar negenjarige zoontje Charles naar Frankrijk liet brengen om hem daar verder aan het hof te laten opvoeden. Aan het eind van haar leven trok zij zich terug te Diest, waar zij in 1568 ook stierf en werd begraven.

Gezien de korte duur van het huwelijk van René van Chalon en Anna van Lotharingen, is het niet verwonderlijk dat er slechts enkele tastbare herinneringen uit die tijd bewaard zijn gebleven. De twee nieuwe gebouwen die René bij het kasteel Breda optrok, zijn allebei verdwenen. Hij bouwde een tuighuis om het vele geschut dat hij van zijn vader had geërfd, onder te brengen, dat echter al in 1774 werd afgebroken. De fraaie laatgotische kapel die hij grenzend aan de grote zaal in de slotgracht liet aanbouwen, verdween in 1826 bij de ombouw van het kasteel tot opleidingsinstituut voor officieren. Er bestaan enkele paren portretten waarop het echtpaar *en profil* en naar elkaar toegewend staat uitgebeeld. In het Rijksmuseum bevinden zich twee kleine ronde schilderijen, die worden beschouwd als kopieën naar verlorengedane originelen van de Utrechtse schilder Jan van Scorel. Hoewel de geportretteerden wat

ouwelijk zijn weergegeven – beiden waren begin twintig –, is vooral in het portret van René de kwaliteit van het origineel nog duidelijk te zien. Daarnaast zijn er in het Stedelijk Museum in Diest twee rechthoekige portretten, die op hetzelfde origineel teruggaan.¹⁰ Een fraai, getekend portret van Anna is opgenomen in het *Recueil d'Arras*, een bundel tekeningen van adellijke personen uit de zestiende eeuw (afb. 1).¹¹ Door Jan van Scorel liet René een groot drieluik vervaardigen bestemd voor de

1. Portret van Anna van Lotharingen in het *Recueil d'Arras*. (Atrecht, Bibliothèque Municipale, hs. 266, fol. 125)

grote kerk van Breda, voorstellende 'De vinding van het H. Kruis door keizerin Helena', waarop mogelijk zijn moeder als Helena, evenals hijzelf en zijn vader staan afgebeeld.¹²

In Diest liet het St. Jorisgilde in 1540 een wapenbord schilderen met een weergave van de Heilige Joris die als een elegante ridder met pluimen op zijn helm de draak verslaat, terwijl aan de rechterkant de te bevrijden prinses neerknielt. In de twee bovenhoeken bevinden zich de wapens van René en Anna, met daartussen het jaartal 1540, en in de benedenhoeken die van het St. Jorisgilde en van Diest (afb. 2).¹³

2. Wapenbord van het St. Jorisdigilde. (Diest, Stedelijk Museum. Copyright IRPA-KIK, Brussel)

In oudere publicaties wordt de prinses, die gekleed is als een eigentijdse adellijke dame, steeds met Anna van Lotharingen geïdentificeerd. Is dat juist dan is het waarschijnlijk dat we in de heilige Joris eveneens een portret van René van Chalon moeten zien. Joris gold in de middeleeuwen als de voorbeeldige, ideale christelijke ridder, de verdediger van het geloof en vertegenwoordiger van de ware heldenmoed, en werd als zodanig de patroon van legers, militaire ordes en gilden, en ook de persoonlijke patroon van talloze vorsten en adellijke personen. Aan het eind van de middeleeuwen lieten verschillende heersers zich in de gedaante van Joris weergeven, zoals bijvoorbeeld keizer Maximiliaan en hertog Philips de Schone.¹⁴ De gedachte de heilige op aarde te vertegenwoordigen werd verder uitgewerkt in beeldengroepen, zoals die van de Zweedse krijgshere Sten Sture in de Dom van Stockholm, die zich daarin als de Drakendoder liet uitbeelden. Daarnaast zijn er schilderijen met hetzelfde thema, waarbij ook de echtgenote in de rol van de prinses aanwezig is.¹⁵ Het is daarom goed mogelijk dat René en Anna in het gildebord te Diest ook als personificaties van Joris en de prinses moeten worden opgevat. De moedige ridder die de draak, d.w.z. het kwaad, verslaat en als beloning de prinses mag trouwen, zal dan bovendien als een verwijzing zijn bedoeld naar het in 1540 tussen René en Anna gesloten huwelijk.

Anna's bijzondere artistieke smaak komt tot uitdrukking in het aangrijpende grafmonument dat zij voor haar omgekomen echtgenoot door de kunstenaar Ligier

Richier liet oprichten in de Saint-Maxe in Bar-le-Duc, de kerk waarin René na zijn dood drie dagen werd opgebaard en waar zijn hart werd begraven. In het monument is de overledene als een zgn. *transi* weergegeven, de staat van ontbinding waarin een gestorvene na enige tijd verandert, en waarmee op allegorische wijze de vergankelijkheid van het aardse leven wordt verbeeld.¹⁶ De figuur is uitgevoerd in zachte kalksteen dat door een behandeling met was de indruk van marmer wekt, en staat opgesteld tegen de achtergrond van een opengeslagen hermelijnen mantel, waarboven de keten van de Orde van het Gulden Vlies is aangebracht (afb. 3). Grafmonumenten in de vorm van *transis* komen al voor in de veertiende eeuw, maar worden vooral in de zestiende eeuw bijzonder geliefd. In de meeste gevallen bestaat het grafmonument uit

3. Grafmonument van René van Chalon in de Saint Etienne in Bar-le-Duc.

twee verdiepingen, waarbij de overledene tweemaal liggend is weergegeven, onderin in verweesde toestand en bovenop met de gebruikelijke statie. Een variant daarop vormt het grafmonument dat Hendrik III van Nassau voor zijn oom Engelbert II en diens vrouw Cimborga in de kerk van Breda liet vervaardigen. Het toont onderin de beide echtelieden liggend in enigszins vergane toestand, maar op de bovenplaat zijn in plaats van hun in pronkkleding gestoken gestalten de verschillende onderdelen van de wapenrusting van Engelbert, teken van zijn roem, neergelegd.¹⁷ Het monument dat Anna van Lotharingen liet oprichten is uitzonderlijk, omdat René niet liggend maar staande is uitgebeeld. Het toont hem als skelet waaraan rondom nog flarden vlees hangen, terwijl hij in zijn hand zijn hart omhoog heft. Zijn dramatische zeggingskracht ontleent het beeld aan de ongewone combinatie van een lugubere voorstelling met een uitzonderlijk artistieke en subtiele uitvoering.

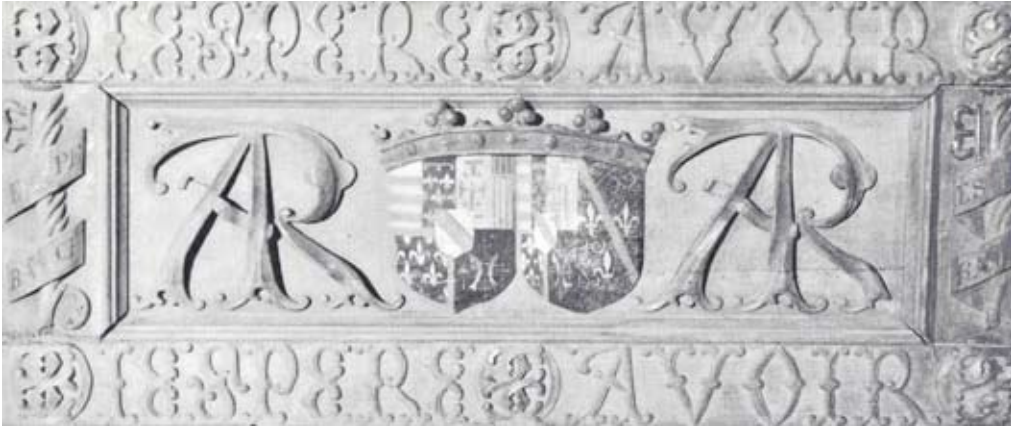
Gedurende haar leven liet Anna verscheidene penningen slaan waarvan er een nog stamt uit de tijd van haar huwelijk met René, zoals blijkt uit de in elkaar verstrengelde R en A op de ene zijde. Rond het monogram staat het randschrift ANNA•PRINCEPS•AURAIICE (Anna prinses van Oranje), terwijl aan de andere zijde het wapen van Lotharingen, het Jeruzalemkruis, is aangebracht en het randschrift DA•PACEM•DOMINE•IN•DIEBUS•NOSTRIS (Heer, geef vrede in onze dagen) (afb. 4a).¹⁸ De wijze waarop de initialen zijn weergegeven is duidelijk geïnspireerd op die van Anna's ouders, die de eerste letters van hun namen Antoine en René op eendere wijze aaneengeschreven in boeken en op voorwerpen lieten aanbrengen. De beide letters bevinden zich bijvoorbeeld op een paneel van de zijkant van hun ledikant in Nancy (afb. 4b).¹⁹ Op twee andere penningen, waarvan een de datum 1555

4a. Penning van Anna van Lotharingen met de initialen van haarzelf en René van Chalons. (Rijksmuseum, inv. nr. NG-VG-3-495. Afbeelding naar Van Loon)

draagt, noemt Anna zich ANNE•DE•LORRAINE•DUCHESS•DARSCHOT•PRINCESSE•DORENGES (Anna van Lotharingen, hertogin van Aerschot, prinses van Oranje), een titel die zij voerde na het sluiten van haar tweede huwelijk, en aanhield nadat zij wederom weduwe was geworden.²⁰

Van het eigentijdse boekenbezit van René en Anna zijn alleen twee kleine handschriften bewaardgebleven. Beide zijn op perkament uitgevoerd, fraai gekalligrafeerd en met mooie geschilderde initialen voorzien. Het eerste bevat een bundel van tegen de honderd gedichten, met aan het begin het geschilderde wapen van René van Chalons (afb. 5).²¹ Het bundeltje begint met 37 dizains, tienregelige gedichten, daarna

4b. Zijkant van het ledikant van Antoine le Bon van Lotharingen met de initialen van hem en zijn vrouw Renée de Bourbon. (Nancy, Musée Lorrain)

volgen 30 huitains, gedichten van acht regels, om te besluiten met 25 quatrains, kwatrijnen, van vier regels. Dit soort korte, aan strenge regels gebonden gedichten, epigrammen genoemd, moet in de jaren veertig aan het Franse hof bijzonder populair geweest zijn. Bekende dichters als Clement Marot en Melin de Saint-Gelais beoefenden het genre, maar veel van de gedichten zijn anoniem overgeleverd. Uit het begin van de jaren veertig zijn enkele gedrukte bundeltjes bekend, waarin de gedichten,

5. Bundel met liefdesgedichten bestemd voor Anna van Lotharingen, met links het wapen van René van Chalons. (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 73 J 54, fol. Iv-IIr.)

evenals in dit handschrift, steeds naar de vorm, dat wil zeggen naar het aantal regels, bij elkaar zijn geplaatst.²² Hoewel ongeveer de helft van de gedichten uit het handschrift in druk is terug te vinden, moet men toch niet veronderstellen dat de inhoud eenvoudig uit een gedrukt exemplaar is overgeschreven. Deze verzamelingen zullen vooral in geschreven exemplaren de ronde hebben gedaan, waarbij de keuze de smaak van de besteller zal hebben weerspiegeld. Aangezien in dit handschrift uitsluitend gedichten met een amoureuze strekking zijn opgenomen, is het aannemelijk dat René het handschriftje als geschenk voor Anna van Lotharingen heeft laten vervaardigen, mogelijk ter gelegenheid van hun huwelijk.

Het tweede handschrift bevat een genealogie van het huis Nassau, die is samengesteld door secretaris Wilhelm Knüttel en opgedragen aan René (afb. 6).²³ In de eerste decennia van de zestiende eeuw ontstond er onder de vorstenhuizen en hoge adellijke families een mode om de geschiedenis van hun afstamming uit te laten zoeken. Daarbij werden indrukwekkende stambomen opgesteld waarbij de oorsprong van het geslacht tot in de oudheid werd teruggezocht. Aan deze historische belangstelling lag echter een serieuze reden ten grondslag: slechts wie zich kon beroepen op een illustere rij voorouders, kon zijn bijzondere maatschappelijke positie en zijn dy-

6. Geschiedenis van het geslacht Nassau door Willem Knüttel, met links het wapen van Anna van Lotharingen. (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 78 H 35, fol. 1v-2r.)

nastieke aanspraken rechtvaardigen. Dergelijke overwegingen waren voor Hendrik III aanleiding om rond 1530 een serie van acht tapijten te laten vervaardigen waarop zijn voorouders te paard waren weergegeven, beginnend bij de dertiende-eeuwse stamvader Otto I van Nassau en eindigend bij hemzelf en zijn drie echtgenotes.²⁴ Voor de

juiste genealogische gegevens wendde hij zich tot zijn broer Wilhelm de Rijke in Dillenburg, die daarop onderzoek liet doen in de familie-archieven door Wilhelm Knüttel, het hoofd van de kanselarij in Siegen, en tevens secretaris van de achtereenvolgende Nassaus.²⁵ Zijn bevindingen legde Knüttel neer in een klein geschrift *De epitome stemmatis comitum a Nassa* (Over de oorsprong van de stamboom van de graven van Nassau). Hierin voerde hij de herkomst van de Nassaus terug op twee Romeinse adellijke broers, die rond het jaar 200 samen met keizer Severus naar het Noorden trokken. Na dit mythische begin gaat het verhaal verder met de oudste bekende leden van het Huis Nassau en eindigt met een overzicht van de Ottoonse tak, van Nassau-Dillenburg en Nassau-Breda, tot en met de huidige generatie. Speciaal voor René heeft Knüttel er in 1541 een fraai afschrift van laten maken, waarin voorin het wapen van Anna van Lotharingen, gevierendeeld met dat van René, is opgenomen. Knüttel eindigt zijn tekst dan ook met de wens dat uit het recent gesloten huwelijk een nieuwe loot aan de Nassause stam mag voortkomen.

Als René in zijn korte, geheel door krijgsverrichtingen beheerste leven nog boeken heeft gelezen, dan zullen dit eigentijdse gedrukte werken zijn geweest. Deze zijn echter niet overgeleverd. Uit het bezit van Anna van Lotharingen zijn twee bijzonder fraaie oudere gebedenboeken bewaard gebleven, die zij mogelijk ten geschenke had gekregen of als bestaand handschrift had verworven. Anna kwam uit een familie met een uitgesproken liefde voor fraaie handschriften. Zij was achterachterkleindochter van de beroemde René van Anjou, die in het derde kwart van de vijftiende eeuw een uitzonderlijk kunsthof in de Provence onderhield. Zijn kleinzoon, Anna's grootvader, René II van Lotharingen (1451-1508), erfde niet alleen een deel van René van Anjou's bibliotheek, maar haalde ook enkele van diens kunstenaars en boekverluchters uit de Provence naar zijn hof in Lotharingen. Anna's vader, Antoine le Bon (1489-1544), bezat aan het eind van zijn leven een bibliotheek van ruim 200 handschriften en gedrukte boeken.²⁶ Hij en zijn vrouw, Renée de Bourbon, hebben verschillende fraaie handschriften laten vervaardigen, waaronder in 1533 een mooi getijdenboek met talloze miniaturen. Hierin waren op verschillende plaatsen hun wapens en deviezen aangebracht, en in de marges een hele reeks wapens van hun voorouders.²⁷ Verder moet een prachtig handschrift van de *Heroides* van Ovidius, dat in de Tweede Wereldoorlog in Dresden verloren is gegaan, in hun opdracht zijn vervaardigd. Voorin was een monogram aangebracht dat wel als dat van René van Chalon en Anna van Lotharingen is geïdentificeerd, maar dat de initialen van Antoine en zijn vrouw Renée moet hebben bevat. Bovendien laat de kunsthistorische datering van de miniaturen in de jaren twintig van de zestiende eeuw alleen een bestelling door deze beiden toe.²⁸

De twee gebedenboeken van Anna van Lotharingen getuigen niet alleen van haar smaak voor mooie boeken, maar beide werden geliefd familiebezit, waarin haar zoon, kleinzoon, verwanten en vrienden opdrachten en gedichten schreven. Het eerste is een Getijdenboek, dat werd verlucht door een navolger van Jean Fouquet, de grootste schilder van de vijftiende eeuw in Frankrijk. Het bevat vijftien miniaturen, waaraan in het begin de zestiende eeuw nog vijf werden toegevoegd.²⁹ Dat Anna van Lotharingen het in haar bezit had, blijkt uit de inscriptie die haar zoon Charles Philippe er in plaatste en die hij ondertekende met 'Votre très humble et tres obeis-

sant fils' (uw zeer nederige en gehoorzame zoon). Haar achternichte Maria Stuart, koningin van Schotland, schreef er in 1559 als koningin van Frankrijk een vierregelig Frans versje in, het oudste eigenhandig geschreven gedichtje dat van haar bekend is. Na Anna's overlijden in 1568 vererfde het boekje aan haar zoon, die het vervolgens ten geschenke gaf aan zijn echtgenote, Diane de Dommartin, met wie hij in 1570 getrouwd was. Diane gebruikte het daarna lange tijd als een Album Amicorum, de voorloper van ons huidige Poesie-album. Tegen de honderd bijdragen zijn overal op half of helemaal lege bladzijden en in de lege marges bijgeschreven. Charles Philippe zelf schreef er in 1572 een vers in, dat hij ondertekende met 'votre tres fidel et affective mary pour jamais' (uw trouwe en liefhebbende echtgenoot voor altijd). Daarna volgen een groot aantal familieleden en verwanten van zowel Charles Philippe's als van Diane's kant. De verdere lotgevallen van het handschrift zijn onbekend.

Het tweede gebedenboek is een getijdenboek dat rond 1480 in Troyes ontstond en dat verlucht is met 25 fraaie miniaturen.³⁰ Hierin schreef Anna haar naam op een van de schutbladeren voorin. Het handschrift vererfde eveneens aan haar zoon Charles Philippe, die er in 1573 een opdracht aan zijn vrouw Diane in schreef, en ondertekende met het motto van de Croy's *J'y parviendray Croy*. Daarna kwam het handschrift in bezit van hun oudste zoon, Charles Alexandre de Croy (1581-1624), die er zijn wapen en devies in liet aanbrengen met de datum 1618. Verder noteerde hij aan het eind de geboortes van twee van zijn kinderen en zijn benoeming tot lid van de Orde van het Gulden Vlies en tot de rang van Grande d'Espagne. Ook van dit handschrift is de verdere geschiedenis onbekend.

Anna's boekenliefde blijkt bovendien uit een aantal gedrukte werken, die zij aan het eind van de jaren vijftig in Parijs kocht en in fraaie bruine leren banden liet steken met in gekleurde lak het wapen van Croy op de voorzijde en van Lotharingen op de achterzijde, en met verschillende siermotieven op de hoeken (afb. 7).³¹ De boeken zijn gedrukt tussen 1549 en 1559, maar gezien de uniforme bindwijze zal zij ze waarschijnlijk tegen 1560 in één keer hebben aangeschaft. Hun inhoud toont vooral een interesse in geschiedenis, hoewel men voorzichtig moet zijn met al te vaste conclusies, aangezien de zeven bewaard gebleven boeken waarschijnlijk maar een deel van haar oorspronkelijk bezit uitmaken. Eronder bevinden zich exemplaren van de *Mémoires* van de bekende geschiedschrijver Philippe de Commines met daarin de gebeurtenissen in het Frankrijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw, een *Chronique de Savoye* van haar tijdgenoot Guillaume Paradin de Cuyscaux en van een overzicht van de vooraanstaande vorstenhuizen van Europa. Meer literair is de *Illustrations de Gaule et singularitez de Troye* (Illustraties van Gallië en bijzonderheden van Troje) van de rederijker Jean le Maire des Belges, voor het eerst gepubliceerd in 1510-1513, waarin hij de afstamming van de Franken en hun koningen laat teruggaan op de Trojaanse helden. Daarnaast is een bundel essays aanwezig over allerlei politieke en sociale onderwerpen, de *Epistres dorées morales et familières*, van de Spaanse schrijver Antonio de Guevara, de officiële chroniqueur aan het hof van keizer Karel V, wiens populaire werk in alle talen van Europa werd vertaald. Een opmerkelijk boek is de *Histoire de la nature des oyseaux* van Pierre Belon, gedrukt in 1555, het eerste boek waarin alle soorten vogels op een meer wetenschappelijke wijze beschreven en afgebeeld worden. Dit laatste boek komt ook voor onder de 48 gedrukte boeken die haar

7. De band van een van de gedrukte boeken van Anna van Lotharingen, met op de voorkant het wapen van Croy (Voorheen Darmstadt, Landesbibliothek. afbeelding naar Schmidt.)

Idem. De achterzijde van het zelfde boek met het wapen van Lotharingen

aangetrouwde neef Willem van Oranje in diezelfde tijd in Parijs kocht. Evenals Anna van Lotharingen liet hij ze fraai binden met zijn wapen op voor- en achterzijde. De versiering van de platten van de boeken van de prins is echter soberder en bestaat alleen uit gouden en zwarte lijnen.³²

Interessant zowel voor onze kennis van de inrichting van het paleis te Brussel als voor die van de middeleeuwse bibliotheek van de Nassaus is dat Anna na René's overlijden als weduwe een kwart van de inrichting van verschillende kastelen kreeg toegewezen.³³ Een lijst in het Koninklijk Huisarchief in Den Haag geeft een overzicht van hetgeen zij aan voorwerpen kreeg en verschaft daarmee eveneens een indruk van de omvang van de totale boedel die op dat moment aanwezig was. Het opschrift spreekt van een 'vierendeel vanden meubelen goederen gevonden int sterfhuys van wylen hooger memorien mijn heer de prince van oraengen', en het is waarschijnlijk dat hiermee het paleis in Brussel wordt bedoeld.³⁴ De lijst somt op: drie series tapijten, waarvan een bestaande uit zeven delen en rijkelijk versierd met goud en zilverdraad, een uit zeven delen met de geschiedenis van Jacob en Esau, en een uit tien delen van wit satijn geborduurd met zwart fluweel;³⁵ verder zo'n dertig stuks zilveren en verguld zilveren vaatwerk, waaronder kannen, schotels, kandelaars en zoutvaten, en daarnaast het nodige, meest niet verzilverde, keukengerij, en tot slot nog een

drietal bedden met de bijbehorende hemels, gordijnen en overtrekken, waarvan de mooiste gemaakt was van Brugs satijn en geborduurd met bloemen van zwart fluweel. In de lijst worden geen boeken genoemd, maar dat die er zich ook onder moeten hebben bevonden, blijkt uit enkele inventarissen van het kasteel van Nozeroy in de Franche-Comté, een van de bezittingen die René van zijn oom Philibert van Chalon had geërfd. Ook van de inrichting van dat kasteel blijkt Anna een kwart te hebben gekregen, en in dit geval vermeldt de inventaris van de bibliotheek precies welke van de tegen de honderd aanwezige middeleeuwse handschriften aan haar werden toegeedeeld.

De bibliotheek van Nozeroy bestond vrijwel geheel uit middeleeuwse handschriften en moet zijn opgebouwd door René's al in 1502 gestorven grootvader, Jean IV de Chalon, en door zijn overgrootvader, Guillaume VII (1414-1475). Enkele waren misschien nog van zijn betovergrootvader Louis I le Bon (1388-1463) afkomstig. De inhoud van het boekenbezit is bekend uit enkele lijsten, die bij de verschillende, elkaar in snel tempo opvolgende overdrachten werden opgesteld.³⁶ Zo blijkt dat de bibliotheek in 1533 rond 100 middeleeuwse handschriften bevatte, die bij de toen plaatsvindende boedelscheiding werden verdeeld tussen René en zijn grootmoeder Philiberte van Luxemburg, de moeder van Philibert van Chalon. Hierbij werden aan René 58 handschriften toegekend en aan Philiberte 39, maar na het overlijden van deze laatste in 1539 keerden 36 daarvan weer terug naar Nozeroy.³⁷ René bracht alleen in 1530 en, samen met zijn vader, in 1533 korte bezoeken aan de Franche-Comté om zijn erfaanspraken veilig te stellen en zich te laten inhuldigen, maar keerde er later nooit terug. Naar uit een latere inventaris valt op te maken, zijn de handschriften in Nozeroy blijven staan en hebben Hendrik III of René nooit de moeite genomen ze naar Breda of Brussel te laten overbrengen.³⁸

Uit de vervolgens in 1545 opgestelde inventaris blijkt dat Anna van Lotharingen inderdaad 23 handschriften, overeenkomend met een kwart van het totaal, kreeg toegewezen (zie ook de Bijlage).³⁹ Anders dan Hendrik III of René heeft zij de boeken wel naar een van haar woonplaatsen laten overbrengen, aangezien ze in een latere inventaris geen van alle meer voorkomen. Onder haar handschriften bevonden zich typische vrouwenboeken, zoals een getijdenboek en een psalter, verder een aantal stichtelijke werken zoals *Le Miroir de la Rédemption humaine* (De spiegel van de verlossing der mensheid) van Vincent van Beauvais, en het *Traité des quatre dernières choses* (Verhandeling over de vier laatste dingen) van Gerard van Vliederhoven. Ook verkreeg Anna een Bijbel in twee delen, een exemplaar van de bekende heiligenverhalen van Jacobus de Voragine, de *Gulden legenden*, en van de meest verspreide encyclopedie uit die tijd, *Le Livre des proprieté des choses* (Het boek van de eigenschappen der dingen) van Bartholomeus Anglicus. Opvallend is verder de aanwezigheid van een werk van de bekende schrijfster en 'feministe avant la lettre' Christine de Pisan, *Le Livre de chemin de longue étude* (Het boek van de lange studieweg).

Door de boedeldeling na het overlijden van haar echtgenoot René van Chalon kwam Anna van Lotharingen dus in het bezit van een groot aantal middeleeuwse handschriften. Gaat men er van uit dat de bibliotheek van de Nassaus waarschijnlijk omvangrijker is geweest dan die van de Chalons, dan zal zij tussen de vijftig en vijfenzeventig middeleeuwse handschriften hebben verworven. Van dit omvangrijke

boekenbezit is nauwelijks meer iets te traceren. Slechts een klein restant van haar bibliotheek, een vijftal van haar gedrukte boeken tezamen met drie handschriften uit het bezit van de Nassaus, kwam via een avontuurlijke weg in de zeventiende eeuw terecht in de bibliotheek van de landgraaf van Hessen in Darmstadt. De drie middeleeuwse handschriften stammen uit het bezit van Engelbert II, de oudoom van René, en vormen het bewijs dat Anna inderdaad een deel van de bibliotheek van het paleis in Brussel heeft verkregen. Hoewel het zelden mogelijk is om de geschiedenis van middeleeuws boekenbezit vanaf de eerste eigenaar tot aan de huidige verblijfplaats na te trekken, blijkt in dit geval de weg die de handschriften tussen 1545 en 1669 van Brussel naar Darmstadt hebben afgelegd, redelijk nauwkeurig te volgen.

Anna's bezittingen zullen zijn overgegaan aan haar enige zoon Charles Philippe de Croy, markies van Havré. Diens echtgenote Diane de Dommartin (1552-na 1625) was de erfgename van enkele goederen in Lotharingen, waaronder Fontenoy en Fénétrange (Duits Finstingen).⁴⁰ Het echtpaar bestemde het kasteel van Fénétrange tot een van de hoofdverblijfplaatsen en daar moet ook de bibliotheek van Anna van Lotharingen, geheel of gedeeltelijk, zijn ondergebracht. Na de dood van Charles Philippe in 1613 gingen de bezittingen over op de vier kinderen, twee zonen en twee dochters, die de inkomsten uit de Lotharingse goederen onderling verdeelden. Ook Anna's boekenbezit zal toen zijn verdeeld, waarbij zoals we zagen een van haar getijdenboeken in bezit kwam van de oudste zoon, Charles-Alexandre de Croy, markies van Havré. De tweede zoon Ernst de Croy, baron van Fénétrange, trouwde in 1619 met de protestantse Anna van Pommeren-Wohlgast (1590-1660), de dochter van de Pommerse hertog Bogislaw XIII.⁴¹ Het paar vestigde zich in Fénétrange, maar toen Ernst het volgende jaar al overleed, kreeg Anna het zwaar te verduren van haar naaste verwanten. Dezen wilden haar dwingen haar juist geboren zoon, Ernst Bogislaw, katholiek op te voeden en trachtten bovendien de inkomsten uit haar weduwegeod te usurperen. Daarop vluchtte Anna in 1622 met haar zoontje terug naar haar geboorteland, waarbij ze in Fénétrange een rentmeester (Duits Amtmann) achterliet die op haar belangen moest toezien. In 1636 stelde de jeugdige Ernst Bogislaw in deze functie de bekende literator en satiricus Johann Michael Moscherosch aan, die in zijn werken een schrijnend beeld schetst van de plaatselijke situatie.⁴² Het waren de jaren waarin de dertigjarige oorlog nog krachtig woedde en Lotharingen een speelbal was tussen Zweedse, Franse en Lotharingse troepen. Het stadje Fénétrange werd tijdens Moscherosch' verblijf driemaal door troepen geplunderd en uiteindelijk vluchtte hij in 1642 met vrouw en kinderen naar Straatsburg. Na zijn dood in 1669 verkocht een van zijn zoons zijn omvangrijke bibliotheek aan Landgraaf Ludwig VI van Hessen. Daarin bleken zich niet alleen een aantal zestiende-eeuwse drukken van Anna van Lotharingen te bevinden, maar eveneens enkele middeleeuwse handschriften uit het bezit van de Nassaus.

Johann Moscherosch (1601-1669) was niet alleen een boekengek, maar ook een nauwkeurige administrator: in veel van zijn boeken pleegde hij het jaar en de wijze van verwerving te vermelden.⁴³ Deze aantekeningen laten niet alleen zien dat hij vanaf zijn vroegste gymnasiumtijd tot in zijn laatste jaren met aan manie grenzende hartstocht boeken verzamelde, maar ook dat hij ondanks alle wisselvalligheden in zijn leven, zijn bibliotheek tot op het laatst bijeen heeft weten te houden. De zestiende-

eeuwse gedrukte werken van Anna van Lotharingen en de middeleeuwse handschriften uit het Nassau-bezit moet hij in zijn tijd in Fénétrange in het kasteel hebben aangetroffen. Hoewel in het verleden is geopperd dat hij deze werken van Anna van Pommeren zou hebben gekregen als schadeloosstelling voor de geleden oorlogsschade,⁴⁴ is het waarschijnlijker dat hij ze op eigen initiatief heeft meegenomen.⁴⁵ Bij een officiële schenking zou hij zeker niet hebben nagelaten dit in de boeken en handschriften te vermelden. Tot zijn verdediging moet echter worden opgemerkt dat hij door deze ‘diefstal’ de boeken en handschriften wel voor de teloorgang heeft behoed. De bestanden van de Hessische Hofbibliotheek in Darmstadt gingen later over in die van de Hessische Landesbibliotheek, waar de drie handschriften zich nu nog bevinden. De gedrukte werken uit Moscherosch’ bibliotheek zijn helaas in de Tweede Wereldoorlog in Darmstadt vernietigd, waardoor eventueel verder onderzoek naar de wijze waarop hij de boeken en handschriften uit het bezit van de erven van Anna van Lotharingen heeft verkregen, niet meer mogelijk is.

De drie middeleeuwse handschriften in Darmstadt zijn fraai uitgevoerde werken van groot formaat. Ze komen alledrie uit het bezit van Engelbert II van Nassau, die twee ervan op zijn beurt waarschijnlijk als geschenk had ontvangen. Ook het derde is niet een handschrift dat hij zelf heeft laten vervaardigen, maar dat hij als bestaand handschrift moet hebben verworven. Het eerste, *Isaye le Triste* is een roman uit de cyclus van Arthur en zijn ridders van de Ronde Tafel, en verhaalt van de heldendaden van Ysaie le Triste, de zoon die geboren werd uit de fatale liefde tussen de ridder Tristan en de schone Isolde, de echtgenote van koning Marc van Cornwall (afb. 8).⁴⁶ Het handschrift werd in 1449 gekopieerd in Douai en van gekleurde tekeningen voorzien en kwam vervolgens in het bezit van hertog Philips de Goede. Vanuit de Bourgondische bibliotheek zal het in de jaren negentig door keizer Maximiliaan cadeau zijn gedaan aan Engelbert,⁴⁷ die op een schutblad voorin bij wijze van ex-libris met behulp van een houtsnede zijn wapen liet aanbrengen. Een *Anciennes Chroniques de Pise* verkreeg Engelbert van Guillaume de Ternay, een edelman die tussen 1456 en 1481 verschillende functies vervulde in dienst van de Bourgondische hertogen. Het bevat een geschiedenis van de stad Pisa vanaf de oorsprong tot aan de grote strijd met Florence om de hegemonie in Toscane aan het begin van de vijftiende eeuw.⁴⁸ Guillaume de Ternay had het rond 1475 in Brugge laten vervaardigen en in de randversiering van de eerste miniatuur zijn wapen en zijn monogram laten aanbrengen. Dat het vervolgens in de bibliotheek van Engelbert terecht kwam, blijkt, behalve uit de gemeenschappelijke geschiedenis met de andere twee handschriften, uit een aantal deviezen op het achterschutblad, waaronder zich ook dat van Engelbert, *Ce sera moi / Nassau*, bevindt. Het derde handschrift is een papieren handschrift uit 1480-1490 en bevat het tweede deel van de *Chroniques*, het bekende geschiedwerk over de oorlogen in de veertiende eeuw van Jean Froissart.⁴⁹ Het opent met een grote miniatuur, die de belegering van Bergerac door de Fransen in 1377 voorstelt, en die voor een beter resultaat op een blad perkament is geschilderd. Op de tegenoverliggende eerste tekstbladzijde heeft Engelbert zijn wapen in de rand laten aanbrengen. Hoe Engelbert het handschrift heeft verworven, is onbekend.

Zoals uit dit overzicht blijkt zijn de sporen die Anna van Lotharingen heeft nagelaten gering: behalve het beroemde grafmonument dat zij voor haar overleden eer-

8. *Isaye le Triste*, ridderroman uit het bezit van Engelbert II van Nassau. (Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, hs. 2524, fol. 185v.)

ste echtgenoot liet oprichten, zijn er slechts enkele portretten, wat penningen, en een tweetal gedrukte boeken die aan haar herinneren. Nu moet daarbij worden opgemerkt dat ook van de overige heren van Breda en hun vrouwen in de vijftiende en zestiende eeuw, van Engelbert I tot en met Willem van Oranje, weinig materiële blijken van bestaan, in de zin van roerende en onroerende goederen, bewaard zijn gebleven. Hun belangrijkste woonplaats, het kasteel te Breda, werd, na talloze verbouwingen in voorafgaande eeuwen, in 1826 tot militaire academie bestemd en daardoor bouwkundig geheel verminkt; hun paleis in Brussel is op de kapel na afgebroken, van

hun omvangrijke collectie schilderijen is slechts een enkel stuk overgeleverd, en van hun talloze tapijten kan slechts een enkele serie uit de bewaarde ontwerptekeningen gereconstrueerd worden. Hun rijke schat aan juwelen en voorwerpen en vaatwerk van edelmetaal werd uiteindelijk door Willem van Oranje te gelde gemaakt voor de strijd tegen Spanje. Slechts één onderdeel van hun bezit lijkt de storm der tijden enigszins overleefd te hebben: hun bibliotheek. Ook die is echter in de loop der eeuwen voor een belangrijk deel verspreid geraakt. Een tot dusverre nauwelijks bekende rol daarbij speelde deze eerste prinses van Oranje, die zich, eenmaal weduwe geworden, als fervent boekliefebster een kwart van de aanwezige middeleeuwse handschriften liet toewijzen. Slechts drie daarvan kunnen tegenwoordig nog in Darmstadt getraceerd worden. Daar getuigen de handschriften van Engelbert II van Nassau nog steeds van de avontuurlijke lotgevallen van het boekenbezit van de graven van Nassau.

Bijlage

Handschriften uit het kasteel te Nozeroy in de Franche-Comté, die in 1545 werden toegewezen aan Anna van Lotharingen.

Van de in 1533 aan René van Chalon toegewezen handschriften (Inventaris C) kreeg Anna:

C 1. Jacobus de Voragine, *Légende dorée*

Handschrift op perkament, gebonden in tafzijde (“changeant en façon de satin broché”)

C 2. Bijbel, in het Frans, 1ste deel, beginnend met het boek Genesis

Handschrift op perkament, gebonden in blauwe damast

C 3. Bijbel, in het Frans, 2de deel, beginnend met het boek Spreuken

Handschrift op perkament, gebonden in blauw damast

C 7. Bartholomeus Anglicus, *Le livre des proprietéz des choses*

Handschrift op perkament, gebonden in leer.⁵⁰

C 11. Christine de Pisan, *Le livre de chemin de longue estude*

Handschrift op papier, gebonden in wit damast

C 13. *Le miroir de la rédemption humaine*. Franse vertaling van Vincent de Beauvais, *Speculum Humane salvationis*.

Papier, mogelijk een druk, gebonden in perkament

C 28. « Jehanne Friquette » Tekst niet geïdentificeerd.

Handschrift op perkament, gebonden in zwart fluweel

Verder nog 9 niet nader beschreven boeken

Van de na 1539 van Philiberte de Luxembourg teruggekeerde handschriften (inventaris D) kreeg Anna van Lotharingen:

D 6. *Les neuf preux*

Handschrift op perkament, groot formaat, verlucht met miniaturen, gebonden in wit damast

D 8. *La Création du monde*

Handschrift op perkament en papier, verlucht, gebonden in wijnrood fluweel met beslag

D 11. *Estoire de sapience*. Mogelijk te identificeren met: Heinrich Suso, *Horologe de sapience*.

Handschrift op perkament, verlucht met miniaturen, gebonden in rood fluweel met een zilveren slot

D 22. Psalter

Handschrift op perkament, verlucht met geschilderde initialen, gebonden in rood leer

D 25. Gerard de Vliederhoven, *Traité des quatre dernières choses. Cordiale*

Handschrift op perkament, gebonden in een leren band met een ruitpatroon (“faicte en manière d’echicquier”)

D 37. Francesco Eiximenes, *Le livre des Anges*

Handschrift op perkament, gebonden in groen satijn

D 38. Getijdenboek, ten gebruike van Rome

Wsch. handschrift op perkament. Gebonden in zwart fluweel met zilveren sloten, en drie vingers dik (“de l’espeuseur de trois dois”)

AANTEKENINGEN

- ¹ De geschiedenis van de Bredase bibliotheek is uiteengezet in A.S. Korteweg, *Boeken van Oranje-Nassau. De bibliotheek van de graven van Nassau en prins van Oranje in de 15de en 16de eeuw*. Tentoonstellingscatalogus (Den Haag, 1998).
- ² Over het leven van René van Chalon bestaan enkele, ten dele verouderde artikelen, zie F. Hamant, ‘René van Chalon Prins van Oranje, 1518-1544’. In: F.J.L. Krämer e.a. (uitg.), *Je Maintiendrai. Een boek over Nassau en Oranje*. (Leiden 1905), vol. I, p. 103-125; D.C.J. Mijnsen, ‘René van Chalon’. In: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda “De Oranjeboom”*, IV (1951), p. 75-94; J.K.J. de Roo van Alderwerelt, ‘Reyneart graaf van Nassau, sedert 1530 René van Chalon, graaf van Nassau, (1519-1544)’. In: *Vereeniging “Oranje-Nassau Museum”, Jaarverslag over 1966*, p. 23-36, pl. III-VIII; J.K.J. de Roo van Alderwerelt, ‘René van Chalon, Prins van Oranje, graaf van Nassau (1519-1544)’. In: *Vereeniging “Oranje-Nassau Museum”, Jaarverslag over 1967*, pp. 18-23, pl. V, VI. Meer recentelijk: C. van Beek, ‘Heer en Veldheer. Reynaert van Nassau, par la grâce de Dieu, Prince d’Orange’. In: *Parade. Tijdschrift voor militaire bedrijfskunde. Uitgave van de Koninklijke Militaire Academie*, 18 (1997), p. 135-149.
- ³ Over de jeugd van René van Nassau zie Mijnsen 1951 (zie n. 2).
- ⁴ Voor Philibert van Chalon zie: U.L.L. Robert, *Philibert de Chalon, Prince d’Orange, Vice-Roi de Naples (18 Mars 1502-3 Août 1530)* (Paris, 1902), en H. Cools, ‘Le destin d’un héros comtois: Philibert de Chalon, prince d’Orange (1502-1530)’. In: P. Delsalle & L. Delobette (uitg.), *La Franche-Comté à la charnière du Moyen Âge et de la Renaissance 1450-1550. Actes du colloque de Besançon (10-11 octobre 2002)*. (Besançon, 2003), p. 115-128. Over de bezittingen van de Nassaus in de Franche-Comté, zie J.K.J. De Roo van Alderwerelt, ‘De voorgeschiedenis van het wapen gevoerd door de eerste Prins van Oranje uit het geslacht van de Graven van Nassau.’ In: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 25 (1971), p. 29-61.
- ⁵ Philibert had de bepaling in zijn testament uit 1520, dat René zijn naam en wapen moest voeren, ingetrokken in een codicil uit 1521, zie de Roo van Alderwerelt 1967 (zie n. 2), p. 22-23. René nam desondanks de naam Chalon aan “pour certains autres bons regards que ne voulons icy declarer” (om een aantal andere goede redenen die wij hier niet uiteen willen zetten), zoals hij in zijn testament schrijft. De reden was ongetwijfeld dat hij op die manier zijn aanspraken op de erfenis van de Chalons tegenover zijn grootmoeder, Philiberte de Luxembourg, beter kon doorzetten. Voor het testament van René van Chalon

- zie H. van Alfen, 'De sterfdag en het testament van René van Chalon, prins van Oranje.' In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7de reeks III (1933), p. 185-200.
- ⁶ Antoine van Lotharingen had naderhand een huwelijk overwogen van zijn dochter Anna met Willem, hertog van Kleef. Toen Willem zich echter in 1537 van de opvolging in het hertogdom Gelre wist te verzekeren, vanouds de vijand van de Habsburgers, was die verbintenis weer van de baan. Zie Hamant 1905 (zie n. 2), p. 110-111. Eigentijdse bronnen vermelden dat René affectie had opgevat voor Christina van Denemarken, die na de dood van haar echtgenoot, Francesco Sforza, hertog van Milaan, in 1535 aan het hof in Brussel verbleef, en dat deze affectie wederkerig was. Zie J. Cartwright, *Christina of Denmark, Duchess of Milan and Lorraine 1522-1590*. (London, 1913) p. 218, 232, 234. Uiteindelijk gaf het staatsbelang de doorslag: René trouwde met Anna van Lotharingen en Christina van Denemarken met haar broer François van Lotharingen.
- ⁷ Voor het testament zie Van Alfen 1933 (zie n. 5).
- ⁸ Voor Anna van Lotharingen zie G. Poull, *La maison ducale de Lorraine devenue la Maison impériale et royale d'Autriche, de Hongrie et de Bohème* (Nancy, 1991), p. 204. Voor haar verblijf in Diest zie De Roo van Alderwerelt 1967 (zie n. 2), p. 21, G. van der Linden, 'Diest, het Oranjestadje.' In: *De Brabantse Folklore. Tijdschrift van de Dienst voor geschiedkundige en folkloristische opzoekingen der provincie Brabant 157* (1963), p. 247, en M. van der Eycken, 'Diest en het Huis Oranje-Nassau.' In: *Diest en het Huis Oranje-Nassau. Tentoonstellingscatalogus*, (Diest 1980), p. 26-28 (met biografische onnauwkeurigheden). Over haar leven als weduwe zijn gegevens te vinden in Cartwright 1913 (zie n. 6). De registers hierin zijn onvolledig.
- ⁹ Voor dit portret zie: D. Wilson, *Hans Holbein. Portrait of an unknown man*. (London, 2006) (2de herz. druk), p. 251-252.
- ¹⁰ De schilderijen in het Rijksmuseum horen niet bij elkaar, maar gaan wel terug op hetzelfde paar origineelen. Vermelding en afbeeldingen in P.J.J. van Thiel, *Alle schilderijen van het Rijksmuseum: volledig geïllustreerde catalogus*. (Amsterdam 1976), p. 648, inv. nrs. SK-A-4462 en SK-A-4027. Afbeeldingen zijn ook te vinden op de website van het Rijksmuseum, onder 'René van Chalon' en 'Anna van Lotharingen'. Voor de schilderijen in Diest zie: R. Slachmuylders en M. de Moor, *80 topwerken in het Stedelijk Museum te Diest*. (Diest, 1999), p. 16-17, nr. S3. Zie ook: R. van Luttermvelt, 'Renaissancekunst in Breda. Vijf studies. I. De portretten van René van Chalon.' In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 13* (1962), p. 59-67.
- ¹¹ Atrecht, Bibliothèque Municipale, fs. 266, fol. 125. Zie: A. Châtelet m.m.v. J. Paviot (uitg.), *Visages d'antan. Le recueil d'Arras*. (Lathuile Haute Savoie 2007), nr. 18-4. Volgens Châtelet gaat deze tekening terug op een schilderij van Jan van Scorel. Is dat juist dan zou het portret nog stammen uit de tijd van het huwelijk met René.
- ¹² Een overzicht van de stand van wetenschap met betrekking tot het schilderij bij L.M. Helmus, 'Altaarstukken voor de Reformatie.' in: J. Koldeweij en G. van Wezel (uitg.), *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda*. (Zwolle, 2003), p. 234-238. De identificatie van keizerin Helena en andere personages met leden van de Nassau familie voor het eerst bij J.H. van Hooydonk, *Graaf Hendrik III van Nassau-Breda en zijn stad 1504-1538*. (Breda 1995), p. 98-100.
- ¹³ Zie Slachmuylders en De Moor 1999 (zie n. 10), p. 14-15, nr. S2 (met opgave van de oudere literatuur).
- ¹⁴ Voor het thema en voor de voorstellingen van Maximiliaan zie: E. Kirschbaum, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, dl. V. (Rom 1990), onder 'Georg', p. 386, afb. 13. Voor Philips de Schone zie F. Siguret, 'Saint Georges ou les Métamorphoses.' In: *Journal of medieval and early modern studies 27* (1997), p. 14, n. 8. Met dank aan Klara Broekhuijsen die mij wees op het thema van vorsten in de personificatie van de Hl. Joris en de bijbehorende literatuurverwijzingen aandroeg.
- ¹⁵ Voor genoemde en andere voorbeelden zie: S. Sigrid Braunfels-Esche, *Sankt Georg. Legende, Verehrung, Symbol*. (München, 1976), p. 117-118, afb. 157 (beeldengroep in de Dom van Stockholm), en voor uitbeeldingen van echtparen als St. Joris en de prinses: afb. 137 (fresco van 1515-1520 in de burcht Svihov in Bohemen met Heinrich von Riesenberg en zijn vrouw) en afb. 146 (schilderij van Rubens uit 1629-1630 met de Engelse koning Karel I en zijn echtgenote). De identificatie van de prinses op het schilderij met Anna van Lotharingen wordt afgewezen door Slachmuylders (zie n. 10) op grond van de geringe gelijkenis met het portret in het Stedelijk Museum te Diest. Het zou hier dan echter om een personificatie gaan en niet om een portret in de gebruikelijke zin.
- ¹⁶ Zie L. Braye, René de Chalon et le Mausolée du Coeur. Essai historique sur le "Squelette", chef-d'oeuvre de Ligier Richier (Bar-le-Duc, 1924). Het monument is aan het begin van de negentiende eeuw verplaatst naar de Saint Pierre in Bar-le-Duc, die later is omgedoopt in Saint Etienne. Voor afbeeldingen zie: F. Janvier & B. Prud'homme, *Trésors de Meuse* (Metz, 2004), p. 90-91. Voor de recente restauratie zie: Le

Journal du conservateur http://caoa55.free.fr/chap5/SqueletteBID/actualite_squeletteBID.htm of tik: squelette Ligier Richier in Google. Voor transi-tombes zie K. Cohen, *Metamorphoses of a death Symbol. The transi tomb in the late Middle Ages and the Renaissance* (Berkeley, etc., 1973), met behandeling van René's grafmonument op p. 177-181.

- ¹⁷ Zie: Koldewey en Van Wezel 2003 (zie n. 12), p. 178-181, afb. 156-157.
- ¹⁸ Rijksmuseum, inv. nr. NG-VG-3-495. Zie: G. van Loon, *Beschrijving der Nederlandsche Historie-penningen*, dl. 1. ('s Graavenhaage, 1723), p. 219-220, afb. op p. 220, en C.L. Fahro, 'Bij een penning van Anna van Lotharingen, prinses van Oranje.' In: *Vereniging "Oranje-Nassau Museum". Jaarverslag over 1930*, p. 28-35, pl. tussen p. 34-35, nr. II.
- ¹⁹ Zie L. Germain, 'Le lit d'Antoine, Duc de Lorraine et de la Duchesse Renée de Bourbon au Musée Historique Lorrain.' In: *Bulletin Monumental* 51 (1885), p. 239-262, afb. tussen p. 244-245, en Poull 1991 (zie n. 8), pl. X.
- ²⁰ De ene penning in het Rijksmuseum, inv. nr. NG-VG-3-496, de andere met het jaartal 1555 in de collectie van de Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau, ondergebracht in het Paleis Het Loo Nationaal Museum te Apeldoorn. Voor afb. zie Van Loon 1723 (zie n. 18), afb. op p. 220, en Fahro 1930 (zie n. 18), pl. tussen p. 34-35, nrs. I en A.
- ²¹ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 73 J 54. De inhoud van het bundeltje wordt hier voor het eerst onderzocht. Voor de verdere geschiedenis van het handschrift zie A.D. Renting en J.T.C. Renting-Kuijpers, *The Seventeenth-century Orange-Nassau Library. The catalogue compiled by Anthonie Smets in 1686, the 1749 auction catalogue and other contemporary sources. With notes on the manuscripts by A.S. Korteweg.* (Utrecht 1993), no. 3015.
- ²² Bijvoorbeeld *La Fleur de poesie francoyse, recueil joyeux contenant plusieurs huitains, dixains, quatrains et aultres dictes de diverses matieres*. Gedrukt door Alain Lotrian te Parijs in 1542 en 1543. Zie F. Lachèvre, *Bibliographie des recueils collectifs de poésies du XVIIe siècle (du Jardin de plaisance, 1502, aux Recueils de Toussaint du Bray, 1609)* (Paris, 1922), p. 54. Van de bundel uit 1543 is twee keer een herdruk gemaakt, eerst in Brussel in 1864, vervolgens in Parijs in 1909.
- ²³ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 78 H 35. Voor de verdere geschiedenis van het handschrift zie Renting 1993 (zie n. 21), no. 1792.
- ²⁴ De tapijtreeks is verloren gegaan, maar er zijn nog zeven ontwerptekeningen van Barend van Orley bekend, in de Grafische Sammlung te München, het Musée des Beaux Arts in Rennes, het Metropolitan Museum of Art in New York en het Getty Museum in Los Angeles. Zie S.W. Fock, 'Teruggevonden ontwerpen voor de tapijtreeks de Nassause Genealogie.' In: *Jaarboek Oranje-Nassau Museum 1995*, p. 39-56, en L.J. van der Klooster, 'Johan V of Hendrik III afgebeeld op een van de ontwerpen voor de Nassause tapijten.' In: Idem, p. 57-65 (beide met verwijzingen naar de oudere literatuur).
- ²⁵ Voor Knüttel zie: L. Hatzfeld, 'Wilhelm Knüttel † 1566.' In: *Nassauische Lebensbilder*, dl. 5. (Wiesbaden 1955), p. 21-34. (Veröffentlichungen der historischen Kommission für Nassau: X, 5).
- ²⁶ Zie A. Collignon, *La Bibliothèque du Duc Antoine. Recherches bibliographiques suivies de l'inventaire annoté.* (Nancy, 1907). Eerder verschenen in: *Mémoires de l'Académie de Stanislas*, 1906-1907.
- ²⁷ Parijs, BNF, n.a.l. 302. Zie: L. Delisle, *Catalogue des manuscrits du Fonds de La Trémoille.* (Paris, 1889), p. 10-15, en V. Leroquais, *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, dl. II. (Paris, 1927), p. 243-245. Het bevat op talrijke bladzijden het monogram AR en het devies 'J'espère avoir' van Antoine en 'Espérance' van Renée de Bourbon.
- ²⁸ Voorheen Dresden, Sächsische Landesbibliothek, hs. Oc. 65. Zie P. Durrieu & J.J. Marquet de Vasselot, 'Les manuscrits à miniatures des Héroïdes d'Ovide, traduit par Sr-Gelais et un grand miniaturiste du XVIIe siècle (Fin).' In: *L'Artiste. Revue de l'art contemporain*, 64, nouv. pér. VII (1894), p. 433-453, 2 afb. voor p. 331 en 2 afb. tussen p. 440-441. Van het monogram staat een natekening op p. 434, die laat zien dat het bestaat uit een A en een R met ertussen twee Griekse labdas, gekroond door een hertogshoed. Dit moeten de initialen van Antoine van Lotharingen en zijn vrouw zijn (de letter van de man gaat voorop, zie ook dit artikel afb. 4a en 4b), met daartussen de labdas, een bekend monogram van het Huis Lotharingen. Volgens R. Bruck waren op het eerste schutblad voorin meerdere monogrammen van leden van het hertogshuis van Lotharingen aangebracht, waarvan echter geen afbeeldingen bestaan. Zie R. Bruck, *Die Malereien in den Handschriften des Königreichs Sachsen.* (Dresden, 1906), p. 393-395 no. 173, afb. 257, 258. Voor het handschrift verder L. Olschki, *Manuscrits français à peintures des bibliothèques d'Allemagne.* (Genève, 1932), p. 22, pl. XXIV.

- ²⁹ Thans Sheffield, Ruskin Gallery, R. 3548. Het boekje meet 10 bij 7,5 cm en telt 178 bladen. Zie S. Clancy, 'The illusion of a Fouquet workshop.' In: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 56 (1993), p. 217-224, 231, met 7 afb. (de inscripties zichtbaar op afb. 14b en 19), en F. Avril (uitg.), *Jean Fouquet. Peintre et enlumineur du XVe siècle*. Tentoonstellingscatalogus, (Paris 2003), nr. 43. De inscripties worden uitvoerig beschreven in het *Bulletin de la Librairie Morgand et Fatout*, dl. I (Paris, 1876-1878), p. 763-772, no. 4353. Verder zijn er twee publicaties die ik niet heb kunnen zien: J. Griffith, *The Croy Book of Hours*. (Sheffield 1993), en K. Hilary Davies, *Diane de Croy. Ruskin Museum*. Proefschrift Universiteit van Reading.
- ³⁰ Het getijdenboek uit Troyes bevindt zich in Parijs, Bibliothèque de l'Assemblée, hs. 11. Het meet 15,7 bij 11 cm en telt 130 bladen. Het werd in 1855 gebonden door een lid van de Parijse boekbindersfamilie Simier. Voor het handschrift zie: E. Coyecque & H. Debraye, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Paris, Chambre des Députés* (Paris, 1907), p. 13-14; A. Boinet, 'Les principaux manuscrits à peintures de la Chambre des Députés à Paris.' In: *Bulletin de la Société française de manuscrits à peintures* 6 (1922), p. 34-36; F. Avril e.a., *Tiès riches heures de Champagne. L'enluminure en Champagne à la fin du Moyen Âge*. Tentoonstellingscatalogus, (Châlons-en-Champagne/Troyes/Reims 2007), nr. 31, met 2 afb. Een middeleeuws handschrift dat door een onbekende zestiende-eeuwse eigenaar ook als Album Amicorum is gebruikt, en waarin Diane de Dommartin op haar beurt een opdracht schreef, is Londen, British Library, hs. Egerton 2045. Zie *Catalogue of additions to the manuscripts in the British Library in the years 1854-1875* (London, 1877), dl. II, p. 257.
- ³¹ De gedrukte werken van Anna van Lotharingen in Darmstadt werden gepubliceerd door A. Schmidt, *Bucheinbände aus dem XIV.-XIX. Jahrhundert in der Landesbibliothek zu Darmstadt* (Leipzig, 1921), p. 17, afb. 39 en 40 op pl. XXIX. Twee andere boeken uit haar bibliotheek met eendere banden bevinden zich in de Bibliothèque Nationale de France in Paris (Réserve Z 1403, zie J. Guigard, *Nouvel armorial du bibliophile*, dl. II. Paris 1890, p. 168-169, met afb.) en in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (zie T. de Jonghe d'Ardoye, J. Havenith, G. Dansaert, *Armorial belge du bibliophile*, dl. III (Z.pl., 1930), p. 75-76, met afb.).
- ³² Voor een afbeelding zie: Korteweg 1998 (zie n. 1), afb. 58.
- ³³ Volgens het testament dat René van Chalon vlak voor zijn dood had opgesteld, werd bepaald dat Anna van Lotharingen het vruchtgebruik van de bezittingen zou behouden en dat zij daaruit Willem van Oranje 20.000 caroli gulden per jaar moest uitkeren. Aangezien beide partijen deze bepalingen als ongunstig ervoeren, werd al snel een overeenkomst gesloten waarbij Anna afstand deed van haar rechten tegen een jaarlijkse uitkering en de overdracht van een vierde deel van de meubilering van verschillende paleizen.
- ³⁴ Den Haag, Koninklijke Huisarchief, Oud-Dillenberg archief, bundel C 91 (pagina's niet genummerd). Vermeld door P.J. Blok, 'De jeugd van Prins Willem I.' In: E.J.L. Krämer e.a. (uitg.), *Je Maintiendrai. Een boek over Nassau en Oranje*. (Leiden, 1905), vol. I, p. 130-131. Blok gaat er vanuit dat met het sterfhuus het paleis in Brussel is bedoeld. Het kasteel te Nozeroy wordt door hem niet genoemd.
- ³⁵ Toen Anna in 1548 opnieuw in het huwelijk trad liet zij een inventaris opstellen van de goederen die zij als haar eigendom beschouwde, en die bij een eventueel overlijden van haar echtgenoot van haar zouden blijven. De lijst bevat juwelen, de helft van het vaatwerk van het buffet, het met zij beklede meubilair van een aantal kamers, de zes rijkst uitgeruste bedden, en twee tapijten: een zgn. *singerie* (met verklede apen) en een met de geschiedenis van de Oudtestamentische koningin Esther. Opmerkelijk is dat de tapijten die Anna uit het Nassau-bezit kreeg, hierbij niet genoemd worden. Voor de inventaris zie: P. Tierny, 'Les bijoux d'Anne de Lorraine, duchesse de Croy et d'Arschot (1548)'. In: *Cahiers de l'Artois et de la Picardie*, 1891, (ook als overdruk verschenen, 4 pg.).
- ³⁶ Deze inventarissen zijn gepubliceerd door G. Lanoë, 'La Bibliothèque des Chalon à Nozeroy (1463-1686)'. In: D. Nebbiai-dalla Guarda & J.-F. Genest (uitg.), *Du copiste au collectionneur. Mélanges d'histoire des textes et des bibliothèques en l'honneur d'André Vernet*. (Turnhout, 1998), p. 468-494. (Bibliologia: 18).
- ³⁷ Zie Ibidem, p. 474-483, de lijsten C, C' en D.
- ³⁸ Ook Willem van Oranje heeft de handschriften nooit laten weghalen, bij een inventarisatie in 1686 blijken er veel nog aanwezig. Zie de lijst F in Idem, p. 484-490 en het overzicht op p. 491-494.
- ³⁹ Zie de lijst E in Idem, p. 483-484. Eerder is deze inventaris reeds uitgegeven door Jules Gauthier, die als enige de aan Anna van Lotharingen toegewezen handschriften opsomt, zie J. Gauthier, 'Catalogue de la librairie des princes de Chalon-Orange dressé en 1545,' In: *Bulletin du Comité des travaux historiques et scientifiques, Section d'histoire, d'archéologie et de philosophie* 1 (1882), p. 96-100.
- ⁴⁰ Voor de nakomelingen van Anna van Lotharingen, zie D. Schwennicke (uitg.), *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, Neue Folge XVIII. (Frankfurt am Main, 1998), Tafel

107, Les Ducs de Croy. De hierna volgende lotgevallen van de boeken en handschriften uit het bezit van Anna van Lotharingen voor het eerst opgemerkt door A. Schmidt, 'Die Bibliothek Moscheroschs'. In: *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 2 (1898-1899), p. 503 en nader uitgewerkt door H. Knaus, 'Handschriften der Grafen von Nassau-Breda.' In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 3 (1960-1961), kol. 571-573.

- ⁴¹ Voor Anna von Pommern-Wohlgast zie: *Allgemeine Deutsche Biographie*, dl. 4. (Leipzig 1876), p. 614-616.
- ⁴² De literatuur over Moscherosch is zeer omvangrijk en heeft vooral betrekking op zijn literaire werk. Voor de jaren in Fénétrange zie met name W.E. Schäfer, *Johann Michael Moscherosch. Staatsmann, Satiriker und Pädogoge im Barockzeitalter* (München, 1982), p. 99-119, en verder M. Schlosser, 'Moscheroschiana. Beiträge zu einer Darstellung der Lebensschicksale Moscheroschs während seines wiederholten Aufenthalts im jetzigen Bezirk Lothringen.' In: *Jahr-Buch der Gesellschaft für Lothringische Geschichte und Altertumskunde* 25 (1913-1914), p. 130-254.
- ⁴³ Over de bibliotheek van Johann Moscherosch zie Schmidt 1898-1899 (zie n. 40), p. 497-506 en Ibidem, 'Die Bibliothek Moscheroschs und ihre Kataloge'. In: *Zeitschrift für Bücherfreunde*, N.F. 12 (1920), pp. 133-141.
- ⁴⁴ Knaus 1963 (zie n. 40), kol. 572. Knaus suggereert zelfs dat Anna van Pommeren in die tijd zelf in Fénétrange aanwezig was, onder verwijzing naar L. Pariser, *Beiträge zu einer Biographie von Hans Michael Moscherosch*. Proefschrift München 1891, p. 11. De passage bij Pariser is echter onduidelijk, en in elk geval onjuist. Anna noch Ernst Bogislaw zijn na hun vertrek in 1622 ooit nog in Fénétrange geweest.
- ⁴⁵ Zo ook Schäfer 1982 (zie n. 42), p. 109.
- ⁴⁶ Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, hs. 2524.
- ⁴⁷ Voor deze 'uitlening' zie H. Wijsman, 'Politique et bibliophilie pendant la révolte des villes flamandes des années 1482-1492: Relations entre les bibliothèques de Philippe de Clèves et de Louis de Bruges et la librairie des Ducs de Bourgogne.' In: J. Haemers e.a. (uitg.), *Entre la ville, la noblesse et l'état: Philippe de Clèves (1456-1528). Homme politique et bibliophile*. (Turnhout 2007), p. 267.
- ⁴⁸ Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, hs. 133.
- ⁴⁹ Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, hs. 132.
- ⁵⁰ Waarschijnlijk afkomstig uit Lons-le-Saulnier, het kasteel van de Chalons dat in 1510 geheel afbrandde maar waar enkele handschriften werden gered. Zie Lanoë 1998 (zie n. 36), p. 473: Inventaris B 2: Ung Propriétaire en parchemin en grant volume.